

62
7-6.

Z.N. TOJIYEVA

AHOLI GEOGRAFIYASI

TOSHKENT

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI**

Z.N. TOJIYEVA

AHOLI GEOGRAFIYASI

**O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
tomonidan talabalar uchun darslik sifatida tavsiya etilgan**

TOSHKENT – 2019

UO‘K: 911.37(075)

KBK 65.04ya7

T 60

T 60

Z.N. Tojiyeva. Aholi geografiyasi. –T.: «Fan va texnologiya», 2019. 368 bet.

ISBN 978–9943–6154–9–6

Mazkur darslik mavzular bo‘yicha nazariy bilimlar va seminar mashg‘ulotlaridan ma‘ruzalar kursini o‘zida qamrab olgan. Darslikda aholi geografiyasining asosiy termin va tushunchalari, yer shari aholisi joylanishining geografik qonuniyatlari, aholi tabiiy, mexanik harakatining hududiy va davriy o‘zgarishlari tavsifi qarab chiqilgan. Aholi geografiyasi darsligi aholi tabiiy harakati, tarkibi va joylanishining hududiy xilma-xilligini tasvirllovchi, ifodalovchi juda katta hajmdagi ma‘lumotlar, faktik materiallar (jadval, grafik, diagrammalar, kartosxemalar) bilan boyitilgan. Har bir asosiy bo‘limdagi mavzulardan keyin o‘zini-o‘zi nazorat qilish uchun savollar berilgan.

Aholi geografiyasi darsligi O‘zbekiston Respublikasidagi universitetlarning geografiya fakultetlari 5140600 – Geografiya yo‘nalishidagi talabarlari, 5A140602–Geografiya (o‘rganish obyekti bo‘yicha), 5A140601–Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya mutaxassisligidagi magistrantlari, ilmiy izlanuvchilari va aholishunos mutaxassislarga mo‘ljallangan. Shuningdek, geografiya o‘qituvchilari, geografiya bo‘yicha imtihon topshiradigan abituriyentlar uchun ham foydali hisoblanadi.

UO‘K: 911.37(075)

KBK 65.04ya7

Mas‘ul muharrir:

M.R.Bo‘riyeva – iqtisod fanlari nomzodi, dotsent.

Taqrizchilar:

Z.T.Abdalova – g.f.n., O‘zbekiston Milliy Universiteti, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kafedrasi dotsenti;

N.I.Safarova – g.f.n., Toshkent davlat pedagogika universiteti, geografiya o‘qitish metodikasi kafedrasi dotsenti.

ISBN 978–9943–6154–9–6

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2019.

SO‘Z BOSHI

«Aholi geografiyasi» darsligida O‘zbekiston Milliy universiteti Geografiya va tabiiy resurslar fakultetida ko‘p yillardan beri geograf mutaxassislar tayyorlashda o‘qitilgan ma‘ruzalar, seminar mashg‘ulotlarida to‘plangan tajribalar muhim o‘rinni egallaydi. Mazkur o‘quv kursining nazariy talqini, metodik qo‘llanmalari va axborot ma‘lumotlari talabalar uchun keyingi kurslarda o‘qitiladigan «O‘zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi», «Jahon mam-lakatlari geografiyasi», «Jahon xo‘jaligi geografiyasi» fanlarini o‘zlashtirishida katta muhim rol o‘ynaydi.

Aholi geografiyasi dunyo va uning alohida hududlarida aholi soni va tarkibi, takror barpo bo‘lishi qonuniyatlari, migratsiyasi, joylashuvi, aholi maskanlari va ularning shakllanishi, turlari hamda urbanizatsiya jarayonlari haqida bilim beradi. Ma‘lumki, har qanday davlat, yoki hududning aholi soni va tarkibi doimo o‘zgarishda bo‘ladi. Aholi takror barpo bo‘lishi tartibida doimo yangidan yangi an‘analar shakllanadi. Shu boisdan, «Aholi geografiyasi» tadqi-qotlarida asosiy e‘tibor aholining takror barpo bo‘lish jarayoni, mehnat resurslari va ulardan foydalanish, aholi zichligi va joylashuvi, aholi migratsiyasining intensivligi, yo‘nalishi, tarkibi, aholining turmush tarzi, madaniyati mehnat malakalaridagi hududiy farqlarini va xususiyatlarini o‘rganishga qaratiladi. Shuningdek, ushbu o‘quv kursida aholining jins-yosh va oilaviy, etnik, irqiy, diniy tarkibi, mehnat resurslari va aholi bandligi, shaharlar va shahar aholisi, qishloqlar va qishloq aholisi geografiyasining zamonaviy holati, hududiy jihatlarini batafsil yoritishga harakat qilingan. Yer shari aholisi tabiiy harakatining omillari, rivojlanish evolyutsiyasi, irqiy, diniy va etnik tarkibi, migratsiya oqimlari tizim tahlil nuqtai nazaridan baholangan.

Havola etilayotgan «Aholi geografiyasi» darsligi univer-sitetlarning geografiya fakulteti, iqtisodiyot fakulteti va ijtimoiy fanlar fakultetlarida ta‘lim olayotgan talabalarga, magistr'larga, aholi bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar, professor - o‘qituvchilar, katta ilmiy xodimlar, mustaqil tadqiqotchilar va shu sohaga qiziquvchi ko‘p sonli kitobxonlarga mo‘ljallangan.

1-MAVZU. AHOLI GEOGRAFIYASIGA KIRISH

1.1. Aholi geografiyasining obyekti, predmeti, maqsadi va vazifalari

1.2. Aholi geografiyasining shakllanish bosqichlari

1.3. Aholi geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi

1.4. Aholi geografiyasining asosiy bo'limlari va tadqiqot metodlari

1.1. Aholi geografiyasining obyekti, predmeti, maqsadi va vazifalari

Geografik ta'lim tizimida aholi haqidagi bilimlar muhim o'rinni egallaydi. Yer kurrasi, uning alohida hududlarini, davlatlarni, geografik tahlil etish uch qismdan iborat bo'lib, ular o'rganilayotgan hududning tabiati, aholisi va xo'jaligini tashkil etadi. Aholi deganda ma'lum hududda yashovchi kishilar guruhi tushuniladi. Mazkur guruhlar zaminida jamiyat shakllanadi. Yer kurrasida insoniyat paydo bo'lganidan, to hozirga qadar bir qancha davrlar o'tdi. Ana shu davrlarda inson, jamiyat o'z mavjudligini saqlash va rivojlanish uchun muntazam harakat qilib keldi. Ushbu jarayonda aholi tabiiy resurslardan foydalanib, moddiy ehtiyoji uchun zarur vositalarni yaratdi, xo'jalik tizimini barpo etdi, rivojlantirdi. Ana shunga monand yer kurrasida aholi va aholi maskanlarining soni ham ko'payib bordi. Demak, jamiyatni rivojlanishida uch asosiy omil – aholi, tabiiy resurslar va xo'jalik o'zaro bog'liq holda alohida ahamiyat kasb etadi va geografiya fanining asosiy obyekti hisoblanadi. Geografiya fani esa o'z o'rganish predmeti, maqsadi va mohiyatiga qarab bir nechta qismlarga bo'linadi. Ularga shartli ravishda tabiiy (tabiiy geografiya, umumiy yer bilimi, landshaftshunoslik, paleogeografiya, geomorfologiya, iqlimshunoslik, gidrologiya, biogeografiya, tuproqshunoslik), sotsial (umumiy sotsial-iqtisodiy geografiya, aholi va mehnat resurslari geografiyasi, siyosiy geografiya, sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, xizmat ko'rsatish, madaniyat va boshqalar geografiyasi), tabiiy-sotsial (ijtimoiy-ekologiya, geoekologiya, tarixiy, tibbiy, rekratsion geografiya, okeanlar geografiyasi, resursshunoslik va

tabiatdan foydalanish) va geografiyaga bilvosita daxldor fanlar (kartografiya, geografiya tarixi, toponimika, metageografiya)¹ qismlarini kiritish mumkin.

Aholi geografiyasi geografiya fanlari tasnifidagi sotsial qismga kiruvchi o'z obyekti va predmetiga ega bo'lgan alohida fandır. Shu nuqtai nazaridan aholi geografiyasi fanining obyekti to'g'risida quyidagilarni keltirish mumkin. Masalan, E.L.Shuvalov aholi geografiyasining o'rganish obyekti sifatida aholi va aholi soni, dinamikasi, tarkibi va takror barpo bo'lishidagi geografik farqlar; aholining hududiy taqsimlanishi va joylashuvi; madaniyati, turmush tarzidagi hududiy jihatlari; aholi migratsiyasining tarkibi va yo'nalishlari; mehnat resurslari va ulardan foydalanishning geografik farqlari; aholi manzilgohlari va ularning hududiy tizimini o'rganish tashkil etadi², deb hisoblaydi.

V.A.Kopilov fikricha, aholi geografiyasining obyekti aholi va aholi manzilgohlari tizimidir, predmeti esa aholi va aholi manzilgohlari tizimining dinamikasi, tarkibi, joylanishining makon va zamondagi hududiy xususiyatlarini o'rganishdan iborat, deb belgilaydi³. Demak, aholi geografiyasi tadqiqotlari uning o'rganish obyektiga monand, ikki qismga bo'linadi. Ularning birinchisi dunyo va uning kontinentlari davlatlar va ularning ma'muriy hududiy birliklari bo'yicha aholini o'rganish; ikkinchisi esa aholi manzilgohlari va ularning joylashuvi tizimining hududiy farqlarini tahlil etish.

A.A.Anoxin, D.V.Jetin "Aholi geografiyasi aholi va aholi manzilgohlari tizimining hududiy guruhlari, ularning turli ijtimoiy, iqtisodiy va tabiiy sharoitda shakllanish va rivojlanishi xususiyatlarini"⁴, o'rganadigan fan, deb ta'riflaydi. Aholi geografiyasi bir vaqtning o'zida geografiya fanlari tizimida ijtimoiy geografiyaning bir qismiga va bir butun aholi xaqida bilimlar tizimiga kiradi. Aholi geografiyasi aholi va aholi manzilgohlarini o'rganar ekan quyidagi yo'nalishlar asosida tadqiqotlar olib boradi:

¹ Жекулин В.С. Введение в Географию. - Санкт-Петербург, 1989, с. 19-33.

² Шувалов Е.Л. География населения. - Ленинград 1977, с. 8 - 9;

³ Копылов В.А. География населения. - М., 1999, с. 7;

⁴ Анохин А.А., Житин Д.В. География населения с основами демографии: Учебное пособие. - СПб, Изд-во СПбГУ, 2013. -С.5-6.

1. Aholi soni dinamikasi, ijtimoiy, iqtisodiy, oilaviy va hududiy tarkibi, takror barpo bo'lishidagi farqlar va ularning sabablarini o'rganish;

2. Aholi hududiy tarkibidagi mehnat resurslari va bu resurslardan foydalanishdagi geografik farqlarni o'rganish. Aholi bu yo'nalishda ishlab chiqaruvchi kuch sifatida qaraladi va geografiyaning xo'jalik bilan va boshqa iqtisodiy fanlar bilan o'zaro aloqasiga tayanadi;

3. Aholining hududiy taqsimlanishi va migratsiyasini o'rganish. Aholi zichligi va undagi farqlarni tahlil qilish, aholining qo'chib kelib joylashishini, mamlakatlar miqyosida aholi joylanishidagi o'zgarishlar, migratsiya tufayli alohida hududlardagi aholi tarkibi va sonidagi o'zgarishlarni o'rganish shular sirasiga kiradi;

4. Aholi manzilgohlari va ularning hududiy tizimini o'rganish. Bu yo'nalish shahar va qishloq aholi manzilgohlari, ularning rivojlanish va joylanish xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlanadi. Aholi manzilgohlari joylanishini geografik o'rganishda aholi geografiyasi va xo'jalik geografiyasi o'rtasidagi aloqa juda mustahkam bo'lishi kerak;

5. Aholining madaniyati va turmush sharoitidagi geografik farqlar va bu farqlar sabablarini o'rganish. Mazkur bo'limda aholi geografiyasi birinchidan sotsiologiya va etnografiya, ikkinchidan aholiga xizmat ko'rsatish geografiyasi, ayniqsa, tibbiyot bilan yaqin hamkorlik qiladi. Xalqlar geografiyasini balkim, ularning madaniyat va turmush sharoitining milliy xususiyatlari bilan birgalikda byerilsa maqsadga muvofiqdir;

6. Aholi geografiyasining tarixini o'rganish. Ushbu bo'limda tarixiy geografiyaning qismi hisoblangan o'tgan tarixiy davrlarni olib o'rganadi.

V.V.Pokshishevskiy aholi geografiyasi fanining o'rganish predmetini quyidagicha shaklda talqin etadi. "Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning muhim bir tarmog'i bo'lib, aholi va aholi manzilgohlari joylashishi hamda tarkibini o'rganadi". Umuman olganda bugungi kunda aholi geografiyasi fanining o'rganish predmeti aholi va aholi manzilgohlari joylanishi, tarkibi va dinamik o'zgarishlarining makon va zamondagi hududiy xususiyatlarini o'rganishdan iborat. Bundan kelib chiqqan holda, aholi geografiyasi

ikkita asosiy bir-biri bilan chambarchas bog'liq yo'nalishlarga ajraladi:

1. aholini tadqiq etish;
2. aholi manzilgohlari, uning to'ri va tizimlarini tadqiq etish (shahar, qishloq). Har ikkalasida ham aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning tarkibiy qismi sifatida tadqiqot olib boradi. Ma'lumki, iqtisodiy geografiyaning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchi kuchlarning hududiy joylanishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganishdir.

Aholi esa har qanday jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchidir. Taraqqiyot jarayonida aholining shaxsiy iste'moli bilan birga aholining o'ziga ham takror barpo etiladi, ya'ni kishilar avlodlari tarbiyalanadi, voyaga etkaziladi. Shuning uchun ham aholini geografik jihatdan o'rganayotganda uchta narsaga e'tibor berilishi lozim:

1. Aholiy moddiy boylik ishlab chiqaruvchi kuch, barcha moddiy ne'matlarning yaratuvchisi;
2. Aholi ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulotlarni ma'lum qisminini iste'molchisi;
3. Aholi butun ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining asosiy qismi bo'lib, o'zi ham takror barpo bo'lishi zarur.

Har qanday iqtisodiy geografik muammolarni har qilishda aholiga xos bo'lgan ushbu xususiyatlarni o'rganish zarur. Iqtisodiy geografiyaning bir tarmog'i hisoblangan aholi geografiyasi uning boshqa sanoat geografiyasi, transport geografiyasi, qishloq xo'jaligi geografiyasi tarmoqlari orasida alohida o'rin egallaydi. Qolaversa, iqtisodiy geografiya o'z ichiga aholi geografiyasini kiritar ekan endi u xo'jalik geografiyasidan "jamiyat geografiyasiga" yoki "sotsial-iqtisodiy geografiyaga" aylandi. Aholi geografiyasining muhim tushunchalaridan biri bu aholining hududiy tarkibi, aholining va aholining funksional guruhlariga bo'linishidir. Aholi hammamizga ma'lum bo'lgan quyidagi uchta funksional guruhga ajratiladi:

1. moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida ishlovchilar (sanoat, qishloq xo'jaligi, transportda).
2. xizmat ko'rsatish sohasida band bo'lganlar (savdo, maorif, sog'liqni saqlash, kommunal xo'jalik, shahar transporti va hokazo).

3. ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etmaydiganlar (bolalar, uy bekalar, qariyalar...). Bulardan tashqari aholining migratsiyasi bilan bog'liq bo'lgan bir qancha qonuniyatlar ham bor. Yuqorida keltirilgan aholi geografiyasining tadqiqot yo'nalishlari aholi geografiyasi predmetini aniq shakllantirishga asos bo'ldi.

Aholi geografiyasining predmeti qator geograf olimlar tomonidan belgilangan. Aholi geografiyasi – aholining tarkibi, dinamikasi va joylashuvdagi regional tafovutlarni vujudga keltirgan omillarni, aholi va aholi manzilgohlarining hududiy tizimlarini hamda ularning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi. Shuningdek, aholi geografiyasi aholining dunyo bo'ylab va uning alohida mintaqalari, ayrim davlatlari hamda rayonlar bo'yicha almashuvini ham o'rganadi.

Hozirgi davrga kelib, qator geograflar aholi geografiyasini iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning shoxchasi, tarmog'i, deb hisoblamodalar. Uning predmeti qilib, aholi tarkibi va takror barpo bo'lishidagi geografik farqlar, aholining hududiy tarqalishi va joylashuvi, aholi madaniyati turli tizimdagi geografik farqlar, mehnat resurslarini hududiy guruhlari va ulardan foydalanishdagi geografik farqlar; aholi maskanlari va ularning hududiy tizimi¹ kabilar ko'rsatilgan.

Hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimda aholi, aholi manzilgohlari, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari, sotsial blok tarkibiga kiritilgan holda, iqtisodiy blok elementlari bilan birgalikda umumiy tizimni tashkil etadi. Demak, aholi geografiyasini ijtimoiy-iqtisodiy geografiyaning muhim bir tarmog'i sifatida qarash o'rinlidir. Har qanday hududiy-ijtimoiy-iqtisodiy tizimda aholi muhim rol o'ynaydi. Sababi biron bir hududdagi ishlab chiqarish insonsiz rivojlanmaydi yoki yaratilgan mahsulot uning iste'molisiz o'z yakunini topmaydi.

Aholi geografiyasi alohida fan sifatida nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan qator vazifalarni bajaradi:

- nazariy vazifalari: aholi geografiyasining nazariy masalalarini takomillashtirib borish (aholi takror barpo bo'lishi jara-yonlari va qonuniyatlarini o'rganish, tabiat bilan uzviy bog'liqligini

¹ Е. Л. Шувалов. География населения. – Ленинград, 1977, с. 8 – 9.

tadqiq etish, aholi joylashuvi va jamiyat rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini o'rganish)

- amaliy vazifalari: dunyo va uning hududlari, chet davlatlar, mamlakatimiz aholisi soni, tarkibi, takror barpo bo'lishi, hududiy joylashuvi, migratsiyasi, Shahar va qishloqlarning rivojlanishi, ular bilan bog'liq muammolar bilan mutaxassislar, davlat tashkilotlari va kitobxonlarni tanishtirish; aholini hisobga olish, mehnat balanslarini tuzish; aholi prognozini tuzish, migratsiya jarayonlarini tadqiq etish; aholiga xizmat ko'rsatish, bolalar muassasalari joylashuvi va qurilishi bo'yicha ilmiy asosda tavsiyalar tayyorlash va h. k.

Aholi geografiyasining eng muhim vazifalaridan biri uni o'rganishda, Shu sohada mutaxassislar tayyorlashda jahon miqyosidagi dasturlarga amal qilish, ilmiy, tarixiy, mantiqiy yondashishdir. Shuningdek, O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va demografik taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan qishloq va shaharlarda xalq xo'jaligi tarmoqlarini to'g'ri, ilmiy joylashtirish; aholiga moddiy va maishiy xizmat ko'rsatishni takomillashtirish; respublika demografik vaziyatidan kelib chiqqan holda, mehnat resurslaridan mumkin qadar to'g'ri va oqilona foydalanish; yangi avlod uchun kerakli ishlab chiqarish muassasalarini to'g'ri joylashtirish (bunda respublikaning har bir hududi geografik va demografik xususiyatlarini nazarda tutmoq lozim); ham aholi geografiyasining muhim vazifalariga kiradi.

Shuni alohida, ta'kidlash joizki, XXI asr boshida respublikaning mustaqil iqtisodiy taraqqiyoti davrida aholi migratsiyasida, mehnat resurslari tarkibi, shakllanishi va joylashuvida, oila tarkibida, keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Ushbu jarayonlarni ularning sabablari, muammolari kutilayotgan oqibatlarini hududlar bo'yicha mukammal o'rganish, aholi ro'yxati o'tkazish aholi geografiyasining ham asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Ana shulardan kelib chiqqan holda, bugungi kunda aholi geografiyasi quyidagi aniq vazifalarni bajarishi lozim:

1. XX asrning oxirgi choragi va XXI asr boshlariga kelib yer kurrasining qator hududlarida ekologik nomutonosiblik muammosi kuchayib bordi. Bu muammoning kelib chiqishi bir tomondan ilmiy texnik rivojlanishning avj olishi, tabiiy resurslardan ayovsiz foydalanilishi natijasida, suv, havo va tuproq tarkibining buzilishi bo'lsa, ikkinchi tomondan 1960 – 1970-yillarda kuzatilgan

“demografik inqilob” tufayli dunyo aholisi sonining keskin ko‘payib borishi bilan bog‘liqdir. Bugungi kunga kelib, ekologik nomutonusiblik jarayoni geografiyasi kengayib, jahondagi juda ko‘p davlatlarda, Shu jumladan, O‘zbekistonda ham aholi salomatligi, tabiiy resurslardan foydalanish borasida muammolar tug‘dirmoqda. Ushbu muammolarni ijobiy hal etish, Respublikaning har bir viloyati, tumanlarida, ayniqsa, ekologik vaziyatining hozirgi holati, kelajakda sodir bo‘lishi kutilayotgan oqibatlarni o‘rganish, chora-tadbirlarini ishlab chiqish bo‘yicha mukammal ilmiy tadqiqotlar o‘tkazib borishini taqozo etadi. Bunday tadqiqotlarni o‘tkazish barcha aholi o‘rganuvchi fanlar qatori aholi geografiyasining ham dolzarb vazifasidir.

2. Sobiq SSSRning parchalanishi va bozor iqtisodiyotining shakllanishi Respublikada moddiy boyliklar ishlab chiqarishi strukturasini ma’lum darajada o‘zgarishiga, bu esa o‘z navbatida, mehnat resurslari bandligiga ta’sir etdi. Ularning bandlik darajasi, sohalarida e’tiborli o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Bular aholi geografiyasi oldida mehnat resurslarining moddiy ishlab chiqarishda bandligini o‘rganish bilan bir qatorda ularning aholiga xizmat sohasida bandligini, shuningdek, o‘lkada, rekreatsiya, savdo, yarmarka, bozor, din, ma’lumotlilik, mutaxassislar tayyorlash geografiyasini o‘rganishdek muhim vazifalar qo‘yadi.

3. Hozirgi kunga kelib, O‘zbekistonda aholi migratsiyasi jadallashdi. Qishloqdan shaharga tomon migratsion oqim kuchaydi. Ayniqsa, mehnat yoshidagi aholi, yoshlar Rossiya, Koreya, Turkiya, AQSH, Angliya kabi davlatlarga ishlab kelish, o‘qish uchun ketmoqdalar. Shuningdek, aholini Respublikani shahar joylariga, asosan Toshkent shahriga kelib ishlash (savdo-sotiq, qurilish, maishiy xizmat sohalarida) holatlari keng tus olmoqda. Shunisi e’tiborliki, bugungi kunda ham tashqi, ham ichki migratsiyasida ayollar ishtiroki ham kuchaymoqda.

Toshkent shahriga yaqin bo‘lgan Toshkent viloyatiga qarashli (Qibray, G‘azalkent, O‘rta Saroy – tumanlarida) tumanlarga Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlaridan guruh, qavmlarning oilasi bilan ko‘chib kelib alohida qishloq bo‘lib yashayotgan hollari ham uchramoqda. Yuqorida qayd etilgan jarayonlar aholi ko‘chib ketgan va ko‘chib kelgan hududlarda aholi va mehnat resurslari, oila-

qishloq, tarkibiga, aholi takror barpo bo'lish jarayonlariga, aholi manzilgohlari shakllanishiga transport hamda aholiga xizmat ko'rsatish umuman moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tizimiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi, muammolar tug'diradi. Aholi migratsiyasini juda kichik tuman doirasidan ilmiy, amaliy tahlil etish, o'rganish ularni omillari, muammolarini aniqlash ham aholi geografiyasining hozirgi davrdagi muhim vazifalaridandir. Yuqorida qayd etilgan vazifalarni bajarishga aholi geografiyasi iqtisodiy, tabiiy geografiya, demografiya, iqtisod, etnogeografiya, tibbiyot, sotsiologiya kabi aholishunoslik fanlari natijalaridan uslublaridan foydalangan holda, ular bilan uzviy bog'liq holda tadqiqot olib borishi lozim.

1.2. Aholi geografiyasining shakllanish bosqichlari

Aholini o'rganish, u haqida bilimlar to'plash juda qadimiy tarixga egadir. Antik davrga oid qo'lyozmalarda dunyodagi turli davlatlar tabiati, aholisi, xo'jaligi, shaharlari, aholining turmush tarzi, urf-odatlar haqida sayohatchilar, savdogarlar, elchilar hikoyalari asosida to'plangan ma'lumotlar uchraydi. Bunday qimmatli tarixiy asarlarga I – asrda Strabon tomonidan (17 kitob) yaratilgan “Geografiya”, II – asrdagi Ptolimeyning “Geografiyasi” misol bo'la oladi. Yer kurrasida aholi soni va ularning yashash maskanlari ko'payib borishi bilan aholi haqidagi bilimlar, ularni o'rganuvchi fanlar geografiyasi ham kengayib bordi. Fanlarning dastlabki tasnifi eramizdan oldingi 384-322-yillarda Aristotel tomonidan yaratilgan bo'lib, unda mantiq, fizika, biologiya, falsafa etika, sotsiologiya, siyosat, tarix kabi fanlar o'rin olgan edi. Undan keyingi davrlarda fanlar differensiyasi kuchayib, uning tasnifi yana ham mukammallashdi, bir qancha fan majmuasi shakllandi. Akademik B.M.Kedrov tasnifiga ko'ra, fanlar falsafa fanlari, matematika fanlari, tibbiy va texnik fanlar hamda ijtimoiy fanlar majmuasiga ajratildi¹. Mazkur fanlar tasnifida aholini o'rganish asosan ijtimoiy fanlar majmuasidan o'rin olgan.

¹ Жекулин В.С. Введение в географию. - Ленинград. 1989, с. 32.

Aholi geografiyasi ijtimoiy fanlar majmuasiga kiruvchi iqtisodiy geografiya bag'rida shakllandi. XVIII asrlarda geograflar aholini o'lkashunoslik doirasida o'rgangandilar. Keyinchalik aholi geografiyasi tadqiqotlari takomillashib, rivojlanib borgach u (sot-sial) ijtimoiy geografiya predmetiga aylandi. Aholi geografiyasining alohida fan sifatida shakllanishi XIX – asrning oxirlaridan boshlanadi. Ushbu davrda geografiya tarkibidan “Antropogeografiya” maktabi ajralib chiqdi. Uning asoschisi nemis geografi F.Ratsel edi. U o'zining “Antropogeografiya” asarida antropogeograflarning asosiy vazifasi “shaxs va xalqning ruhi hamda jismiga tabiat ta'sirini o'rganishdir”, deb belgilaydi. Ular nafaqat insoniyat, hatto davlatlarni rivojlanishi ham tabiat qonunlari asosida sodir bo'ladi, degan g'oyani ilgari suradilar.

Aholi geografiyasini shakllanishida fransuz geografi Vidal De La Blash tomonidan yaratilgan “inson geografiyasi” maktabi ham ahamiyatlidir⁶. Mazkur maktab vakillari antropogeograflardan farqli, ularoq aholi va tabiatning o'zaro munosabatlarini, hodisalarini o'rganishda tabiiy omillar bilan bir qatorda iqtisodiy, tarixiy va psixologik omillarni ham o'rganish lozimligini ta'qidlaydilar. Ana shu maktab asosida aholi geografiyasining shaharlar geografiyasi, qishloq geografiyasi, migratsiya geografiyasi kabi tarmoqlari shakllandi.

Aholi geografiyasi bugungi kunda o'z o'rganish predmetiga, vazifalariga, ega alohida fan sifatida rivojlandi. Qator rivojlangan davlatlar oliy o'quv yurtlarida aholi geografiyasi turli yo'nalishlarda (demografiyaning geografik aspekti, shaharlar geografiyasi, migratsiya geografiyasi, aholi geografiyasi matematik modellar va hokazo) o'qitiladi.

Jahon geograflari, aholishunos mutaxassislari tomonidan ilmiy asarlar, darslik va o'quv qo'llanmalar yaratilgan. Anglo-amerika mutaxassislari D.Forrestyer rahbarligida “География городов”, “Динамика развития города”, B.Dj.Garkyer, D.Xarved, S.Gamilton, P.Xagget va boshqalar “Модель в географии”, fransuz geograflari tomonidan “Очерки по географии городов” shular jumlasidandir.

⁶ Шувалов Е.Л. География населения. -М., 1977, с. 3-5.

Aholini o'rganish uchun rus olimlari tomonidan ham XIX – asrning ohirgi choragi va XX – asrning boshlarida aholi geografiyasiga oid qator tadqiqotlar o'tkazilgan. 1883 – 1885 yillarda P.P.Semenov-Tyan-Shanskiy rahbarligida besh tomlik “Географическо-статистический словарь” chop etilgan, bo'lib, unda Rossiyada o'sha paytda mavjud bo'lgan barcha shaharlar va qishloq maskanlari ta'riflangan. XIX – asrning ohirgi choragida L.I.Mechnikov tomonidan yozilgan “Цивилизация и великиѣ историческiе реки (1889 г)” kitobi ham aholi geografiyasi bo'yicha bajarilgan ahamiyatli ishlardan hisoblandi. Unda muallif jamiyat rivojlanishini va madaniyatni taqsimlanishida suv yo'llarining muhim o'rin tutishini ifodalaydi. Kitobda insoniyat jamiyatini shakllanishida Nil, Tigr, Efrat, Hind va Ganga, Xuanxe va Yansze daryolari tabiatning kompleks ta'sirining tahlil etgan.

Iqlimshunos A.I.Voeykov 1897-yilda Rossiyada o'tkazilgan aholi ro'yxati asosida Rossiyaning Yevropa qismi va G'arbiy Sibirda qishloqlar shakllanishini hududiy tahlil etan. XX – asrning 40 yillaridan boshlab aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning mustaqil tarmog'i sifatida rivojlana boshladi. Bu borada R.M.Kabo va N.N.Baranskiylar tadqiqotlari alohida o'rinni egallaydi. N.N.Baranskiy geografik tadqiqotlarda ishlab chiqarishni asosini tashkil etgan ham ishlab chiqaruvchi kuch ham iste'molchi sifatida namoyon bo'lgan aholini o'rganish lozimligini qayd etgan.

Shaharlar va qishloqlar aholi maskanlarini o'rganish bo'yicha YU.G.Saushkin, O.A.Konstantinov, V.V.Pokishishevskiy, V.G.Davidovich, I.M.Mayergoyz, B.S.Xorev, S.A.Kovalev, N.I.Lyalinovlar qator tadqiqotlar olib bordilar. Aholi manzilgohlari, shaharlarini o'rganishga bag'ishlangan ko'plab asarlar rus geograflari tomonidan ham yaratilgan. Ammo, aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyadan mustaqil fan sifatida ajralib chiqishi 1940-yillarga to'g'ri keladi. Bunda R.M.Kabo va N.N.Baranskiylarning xizmatini alohida ko'rsatish joizdir.

Aholi geografiyasi rivojlanishining dastlabki yillarda shahar va shahar aholi manzilgohlariga e'tibor kuchaytirildi. O.A.Konstantinov, V.V.Pokishevskiy, YU.G.Saushkin, keyinroq V.G.Davidovich va boshqalar shaharlarni o'rganishga muhim hissa qo'shganlar. Har tomonlama qishloq aholisi joylashishiga ta'rifni N.I.Lyalikov

tomonidan 40-yillar oxirida birinchi marta byerildi. Keyinchalik, bu yo'nalishga S.A.Kovalev o'zining juda katta mehnatlari bilan kirib keldi. Uning qishloq aholi manzilgohlarini tipologiyalashtirish, qishloq aholisi joylashuvida o'ziga xos metodikalari, qishloq aholi manzilgohlari tizimidagi qator yo'nalishlari shular jumlasidandir. Aholi migratsiyasini o'rganish V.V.Pokshishievskiy tomonidan boshlangan bo'lib, hozirgacha aholi geografiyasida muhim bir yo'nalish, bo'lim sifatida alohida mavqe'ini egallab kelmoqda.

O'zbekiston hududida ham aholi va aholi manzilgohlari haqida ma'lumotlar qadimiy qo'lyozmalarda manbalarda mavjuddir. Aholi geografiyasining yo'nalishiga oid tadqiqotlar O'zbekistonda XX – asrning ikkinchi yarmidan boshlab takomillashib bordi. N.Ginzburg, G.Kovalev, O.Ata-Mirzaev, A.Soliev, X. Salimov, A.Qayumov, Z.Rayimjonov, I.Safarov, M.Bo'rieva, Z.Tojiev kabi olimlar olib borgan tadqiqotlar shular jumlasidandir. Qayd etilgan tadqiqotlarda Respublikada shaharlar geografiyasi va shakllanishi omillari, urbanizatsiya jarayoni, qishloq joylarida aholi manzilgohlarini shakllanish xususiyatlari, joylashuvi, mehnat resurslari geografiyasi bilan bog'liq muammolar o'rganilgan.

Aholi geografiyasining muhim predmeti bo'lgan aholining takror barpo bo'lishi, uning demografik omillari va hududiy jihatlarini o'rganish, aholi migratsiyasi bo'yicha R.Ubaydullaeva, M.Qoraxonov, I.Mullajonov, M.Bo'rieva, L.Maksakova, Z.Tojiev va boshqa aholishunos olimlar tomonidan o'tkazilgan ilmiy izlanishlar natijalari ham qimmatlidir.

Bugungi kunda O'zbekistonda aholi geografiyasi tadqiqot yo'nalishlari bo'yicha tumanlar, viloyatlar doirasida mukammal tadqiqotlar olib borilmoqda. Oliy o'quv yurtlarida geografiya va boshqa aholishunoslik fanlari tizimiga kiruvchi yo'nalishlarda mutaxassislar tayyorlashda aholi geografiyasi va demografiya, bo'limlariga oid kurslar o'tkazilmoqda. Demografiya ham alohida fan sifatida o'z shakllanish va rivojlanish tarixiga egadir. Mazkur fanning tarixi aholi haqidagi ma'lumotlar, ya'ni demografik bilimlarning paydo bo'lishi bilan bog'liqdir.

O'zbekistonda aholishunoslik bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar rivojlanishi o'z tarixiga egadir. Respublikada fan, madaniyat va davlatchilik rivojlanishi juda qadimiy tarixga ega.

T **F**AN VA
TE **NO**LOGI **VA** **LA**
R

ISBN 978-9943-6154-9-6

9 789943 615496